

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΕΥΡΥΠΙΔΗ *ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ* 898

Ἡ Ἑρμιόνη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόπειρά της νὰ αὐτοκτονήσῃ ἔχει καταντήσῃ τόσο ἀγνώριστη πού ὁ νεοφερμένος Ὀρέστης, ὅταν τὴν ἀντικρίζῃ, ἀμφιβάλῃ γιὰ τὴν ταυτότητά της. Ἐκπληκτος τὴ ρωτᾷ καὶ ἐκείνη τὸν βεβαιώνει ὅτι εἶναι πράγματι ἡ κόρη τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἑλένης (896 κ.έ.):

Ορ. ἔα

τί χρῆμα; μῶν ἐσφάλμεθ' ἢ σαφῶς ὄρῳ 896
δόμων ἄνασσαν τήνδε Μενέλεω κόρην;

Ερ. ἦνπερ μόνην γε Τυνδαρίς τίκτει γυνή
Ἑλένη κατ' οἴκους πατρί· μηδὲν ἀγνοίει.

898 Χορ. praef. MB μόνη M B O L: corr. L¹ γυνή] κόρη L fortasse recte

Γιὰ τοὺς στίχους 898-9 στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης τοῦ P. T. Stevens (Ὁξφόρδη 1971) σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα:

898-9. Elsewhere in Eur., where the patronymic is used, daughter of Tyndareus is Τυνδαρίς alone (6 times) or Τ. κόρη (6 times) or Τ. παῖς (7 times). If γυνή is right it should not be taken closely with Τυνδαρίς but in the sense 'wife'. To the question «Is this the daughter of Menelaus?» Hermionereplies: «Yes, the only child that the daughter of Tyndareus, his wife, Helen bore to my father in his house»; she may well conclude «make no mistake». Hermann, with tentative support from Murray, prints κόρη, the reading of L, but γυνή is the lectio difficilior. Herwerden's conjecture ποτέ assumes that both γυνή and κόρη were glosses.

μόνην: Eur. follows a tradition going back to Homer (*Od.* 4. 12-14) that Helen had only one child. Hesiod (*Cat.* fr. 99 Rz.) gives her in addition a son, Nicostratos, and according to Σ on 898 the author of *Cypria* knew of a son, Pleisthenes.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ ἐρμηνεία πού ἐπιβάλλεται, ἂν διατηρήσουμε τὴν παραδομένη γραφὴ γυνή (898), δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Εἰδικὰ ἡ φράση γυνή ...πατρί, «σὺν γυναίκα του... στὸν πατέρα μου», καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι ὁμαλὸς ἀρχαιοελληνικὸς λόγος, ἀπὸ νοηματικὴ ἀποψη δὲν ταιριάζει μὲ τίς προθέσεις τῆς ὁμιλήτριας, ἡ ὁποία φαίνεται καθαρὰ πὼς ἐπιδιώκει νὰ ἐξάρει τὴ γνησιότητα τοῦ προσώπου της ([ὄρῳ] ἦνπερ Ἑλένη τίκτει, λέει στὸν ἐξάδερφό της) καὶ ὄχι νὰ ὑπαινιχθεῖ τὴ νομιμότητα τοῦ γάμου τῶν γονιῶν της (ἡ μνεία τῆς λ. γυνή θὰ ὑπογράμμιζε ἀσφαλῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑλένη γέννησε

τὴν Ἑρμιόνη σὺν νόμιμη σύζυγος τοῦ Μενελάου· μιὰ τέτοια ὅμως ἔμφαση δὲν ἔχει θέση στὴ συγκεκριμένη δραματικὴ περίσταση τοῦ ἔργου). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι καὶ ἀπὸ καθαρὰ γλωσσικὴ ἀποψη ὀλόκληρο τὸ δίστιχο 898-99 δὲν λειτουργεῖ σωστά. Μοῦ φαίνεται, συγκεκριμένα, ἐνοχλητικὴ ἡ ἀπουσία τοῦ οὐσιαστικοῦ στὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκε ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς *μόνην*. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀντίστοιχα παραδείγματα, τὸ ἐπίθετο *μόνος*, ὅταν δηλώνει τὸ «μοναχοπαίδι», μπορεῖ νὰ σταθεῖ βέβαια χωρὶς προσδιοριζόμενο σχετικὸ οὐσιαστικὸ, ἀρκεῖ τὸ τελευταῖο νὰ ἔχει ἀναφερθεῖ προηγουμένως (πρβ. Ἄλκ. 290 κ.έ. καὶ Ὀμ. Ὀδ. π 118 κ.έ.). Ὅτι ὅμως στὸ δικό μας χωρίο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξυπακούεται τὸ *Μενέλεω κόρην*, ποῦ ἔχει προηγηθεῖ, συνάγεται, νομίζω, ἀπὸ τὴ λέξη *πατρὶ* (899)—στὴ θέση τοῦ ὁποῖου διαφορετικὰ θὰ περιμέναμε αὐτῶ (=Μενελάω).

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὑποθέτω ὅτι στὴ γραφὴ *γυνή* ὑπόκειται οὐσιαστικὸ ποῦ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *μόνην*· ὑποψιάζομαι, συγκεκριμένα, ὅτι ὁ ποιητὴς στὸ στίχο 898 δὲν ἔγραψε *γυνή* ἀλλὰ *γονήν*. Ἡ λ. *γονή*, ποῦ δὲν εἶναι πολὺ σπάνια στὸν ἀρχαῖο λόγο, ἀντιστοιχεῖ νοηματικὰ στὴ συγγενικὴ τῆς καὶ περισσότερο εὐχρηστὴ λ. *γόνος*, δηλώνει δηλαδὴ καὶ αὐτὴ βασικὰ ὅ,τι γεννάει κάποιος, τὸ παιδί, τὸν ἀπόγονο, τὴ γενιὰ κ.ἄ. Αὐτὴ ἡ περιληπτικὴ σημασία τῆς λέξης ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὴν κατηγορηματικὴ διάθεση τῆς ὁμιλήτριας: (*δοῶς*) ἤπερ *μόνην γε Τυνδαρίς τίκτει γονήν*, «βλέπετε τὸ μόνο γέννημα ποῦ γέννησε ἡ Ἑλένη», βεβαιώνει τὸν Ὀρέστη. Μὲ τὴν ἀνάγνωση αὐτὴ τὸ χωρίο τῆς Ἀνδρομάχης συνδέεται μὲ τὸ ἀντίστοιχο ὁμηρικὸ (Ὀδ. δ 12 κ.έ.: ... Ἑλένη δὲ θεοὶ γόνον οὐκέτ' ἔφαινον, / ἐπεὶ δὴ τὸ πρῶτον ἐγέναιτο παῖδ' ἔρατεινήν, / Ἑρμιόνην) ὅχι μόνο θεματικὰ ἀλλὰ καὶ γλωσσικὰ. Γιὰ τὴν περίφραση *τίκτω γονήν*, ποῦ σχηματίζεται μὲ τὴν προτεινόμενη διόρθωση, δὲν βρῆκα μαρτυρία· ὑπάρχει ὅμως στὸν Ἴωνα (στ. 356) καὶ στὸν Πῆσο (στ. 918) ἡ ἀντίστοιχη *τίκτω γόνον*.

Τὴ διαδικασία τῆς φθορᾶς ποῦ προϋποθέτει ἡ παραπάνω εἰκασία τὴ φαντάζομαι ὡς ἐξῆς: Ἀπὸ τὴ γραφὴ *γονήν* θὰ προέκυψε σὲ κάποιο στάδιο τῆς παράδοσης ἡ ἀμάρτυρη γραφὴ *γονή*, θὰ ἀντικαταστάθηκε δηλαδὴ ἡ αἰτιατικὴ ἀπὸ ὀνομαστικὴ πτώση πρὶν ἢ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη φθορὰ τοῦ *μόνην* σὲ *μόνη* (βλ. κριτ. ὑπόμν.). Τὴν ὑποθετικὴ φθορὰ *γονή*—πού, σημειωτέον, δὲν θὰ προκάλεσε ὑποψία, ἐπειδὴ εὐκόλα μπορεῖ νὰ συναφθεῖ μὲ τὸ *Τυνδαρίς* τοῦ ἴδιου στίχου—μπορεῖ νὰ ἀντανακλοῦν ταυτόχρονα καὶ οἱ δύο σωζόμενες γραφές τῆς παράδοσης, *κόρη* καὶ *γυνή*. Γιὰ τὴν πρώτη πρβ. Σοφ. Αἷ. 1303, Εὐρ. Ἡρ. 929 καὶ Ὀμ. Ἰλ. Ω 59, ἔπου ἡ παράδοση σώζει δύο γραφές, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά *γόνος* καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη *τόκος* ἢ *παῖς*, γιὰ τὴ δεύτερη πρβ. Σοφ. ἀπ. 544 Ν²: Ἰλλυρίς *γονή*, ἀντὶ τοῦ Ἰλλυρίς *γενεά*. γράφεται δὲ καὶ *γυνή*.

ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ ΔΥΣΚΟΛΟΣ 763*

Στὸ τέλος τῆς Δ' πράξης τοῦ ἔργου οἱ προσπάθειες τοῦ Σώστρατου νὰ παντρευτεῖ τὴν κόρη τοῦ Κνήμιωνα στέφονται ἀπὸ ἐπιτυχία. Δὲν ὑπολείπεται παρὰ νὰ γίνῃ ὁ ἀρραβώνας, ἡ ἐγγύησις, ὅπως παρατηρεῖ κάποιος ἀπὸ τὰ παριστάμενα στὴ σκηνὴ πρόσωπα (759/60). Ἔτσι ἀνάμεσα στὸν Γοργία, ποὺ σὰν ἀδερφὸς ὑποκαθιστᾷ τὸν πατέρα τῆς νύφης, καὶ τὸν ὑποψήφιο γαμπρὸ διαμείβεται ὁ ἐξῆς διάλογος (σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ F. H. Sandbach στὴ σειρά τῆς Ὁξφόρδης):

- (Γο.) ἐπανένεγκε ταῦτα, [Σ]ώστ[ραθ], οἷς σε δεῖ. 760
 [Σω.] οὐ[δ] ἐν ὁ πατήρ ἀντερεῖ [μοι].
 (Γο.) τοιγαροῦν ἔγωγέ σοι
 ἐγγυῶ δίδωμι πάντων τῶν θεῶν ἐναντίον
 ἔνεγκεϊνος δίκαιόν ἐστι π.[.]θη, Σώστρατε.
 οὐ πεπλασμένωι γὰρ ἦθει πρὸς τὸ πρᾶγμ' ἐλήλυθας,
 ἀλλ' ἀπλῶς, καὶ πάντα ποιεῖν ἠξίωσας τοῦ γάμου 765
 ἔνεκα, τρυφερὸς ὢν δίκελλαν ἔλαβες, ...

 ... δέδωκας πείραν ἱκανὴν τοῦ τρόπου. 770
 διαμένοις μόνον τοιοῦτος.
 (Σω.) παλὸν μὲν οὖν κρείττω[ν] ἔτι.
 ἀλλ' ἐπαινεῖν αὐτόν ἐστι φρονητικόν <τι> πρᾶγμ' ἴσως.
 εἰς καλὸν δ' ὄρω παρόντα τὸν πατέρα.

Στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ ἔργου τὸ παραπάνω κείμενο εἶχε μεγαλύτερα χάσματα. Μὲ τὴν ταύτιση ὅμως ἑνὸς μικροῦ σπαράγματος, ποὺ δημοσιεύτηκε μαζί μὲ τὴν Ἀσπίδα ἀπὸ τοὺς Kasser καὶ Austin ἔντεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1969¹, ἐπιβεβαιώθηκαν ὀρισμένες συμπληρώσεις ποὺ εἶχαν προταθεῖ καὶ διευκολύνθηκε ἡ ἀποκατάσταση ἄλλων κενῶν, χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ βασικά ἡ ἔρμηνεα ποὺ εἶχαν υἰοθετήσῃ γιὰ τὴν περικοπὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ φιλόλογοι. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν καθιερωμένη ἔρμηνεα στὸ στ. 760 ὁ Γοργίας προτρῖπει τὸν Σώστρατο νὰ «ἐπαναφέρει» τὸ θέμα τοῦ γάμου στὸν πατέρα του², νὰ τὸν

* Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Κ. Τσαντσάνογλου γιὰ τὶς ὑποδείξεις του· σὲ δική του ἔμπνευση ὀφείλεται ἡ τελικὴ διαμόρφωση τῆς προτεινόμενης ἔρμηνεας, εἰδικὰ σὲ ἕ,τι ἀφορᾷ τὴ συμπλήρωση τοῦ πρώτου ποδὸς τοῦ στίχου.

1. Papyrus Bodmer XXVI, σ. 48 κ.έ.

2. Ἄν καὶ ἡ συμπλήρωση στὸ τέλος τοῦ στ. 760 δὲν εἶναι σίγουρη (βλ. Gomme-Sandbach), πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ λανθάνει ρητὴ ἢ ἔμμεση μνεα τοῦ πατέρα τοῦ Σώστρα-

ἐνημερώσει δηλαδή και νὰ πάρει ἐνδεχομένως τὴν ἔγκρισή του (γιὰ τὴ σημασία τοῦ ῥήματος πρβ. Ἀσπίδα 178 κ.έ.). Ὑστερα ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση τοῦ Σώστρατου ὅτι ὁ πατέρας του δὲν θὰ φέρει ἀντιρρήσεις (761), ὁ Γοργίας, πιστεύουν οἱ ἐρμηνευτές, «ἐγγυᾶ» τὴν κόρη (762 κ.έ.) ὀρίζοντας ταυτόχρονα τὸ ποσὸ τῆς προίκας, ὅπως συνηθίζοταν σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἐνῶ στὴ συνέχεια (764 κ.έ.) δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασή του ἐπαινώντας τὸ ἦθος τοῦ γαμπροῦ. Εἰδικὰ ἡ μνεία τῆς προίκας ἐντοπίζεται στὴν ἀναφορική πρόταση ὅ(σα) δίκαιόν ἐστι. Ἡ πρόταση αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς διαφορὲς συμπληρώσεις τοῦ χάσματος στὸν ἴδιο στίχο θεωρεῖται ἀντικείμενο στὸ ἀπαρέμφατο ἐνεγκεῖν και παρέχει μαζί μὲ τὸ κύριο ῥῆμα δίδωμι (762) τὴν ἐξῆς ἔννοια: «σοῦ δίνω νὰ πάρεις... τὴν προίκα»¹. Μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ σπαράγματος ἡ δυνατότητα τῶν ἐναλλακτικῶν συμπληρώσεων τοῦ χάσματος περιορίστηκε στὴν ἀνάγνωση πλ[ή]θη πού εἰσάγουν οἱ Kasser και Austin, υἱοθετώντας προφανῶς τὴν κοινὴ ἐρμηνεία—οἱ ἴδιοι μεταγράφουν ἀπλῶς τὸ νέο κείμενο τοῦ παπύρου χωρὶς νὰ τὸ ἐκδίδουν.

Τὴν παραπάνω ἐρμηνεία και εἰδικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ στ. 763, τὴ μνεία δηλαδή τῆς προίκας, τὴν ἀμφισβητεῖ ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ ἔργου (βλ. Gomme - Sandbach) γιὰ παλαιογραφικοὺς και νοηματικούς λόγους. Συγκεκριμένα, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ χάσμα τοῦ στίχου 763 δὲν μπορεῖ νὰ καλυφτεῖ ἀπὸ τὴ γραφή πλ[ήθ]η, πού εἰσάγουν οἱ Kasser και Austin, γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ II σώζεται στὸν πάπυρο τὸ κάτω μέρος μιᾶς κατακόρυφης γραμμῆς, πού δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ Α· ἔπειτα, ἡ ἀναφορὰ τῆς προίκας εἶναι ἀπίθανη γιὰ διαφορὸς λόγους και κυρίως γιὰτὶ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐπαίνου γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ διαγωγή τοῦ Σώστρατου (764 κ.έ.).

Νομίζω ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν καθιερωμένη ἐρμηνεία τῶν στίχων 762-63 ὄχι μόνο εἶναι δικαιολογημένες ἀλλὰ και μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν και, τὸ σημαντικότερο, νὰ ἐπεκταθοῦν στὴν ὥς τώρα ἐρμηνεία ὀλόκληρης τῆς περικοπῆς (760 κ.έ.).

1. Οἱ δύο παρατηρήσεις τοῦ Σώστρατου στοὺς στίχους 761 και 773 νομίζω ὅτι ἀπὸ δραματικὴ τουλάχιστον ἄποψη ἀντιφάσκουν. Ἡ ἀντίφαση φαί-

του, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τοῦ τελευταίου (761). Πρόσφατα ὁ W. G. Arnott (ZPE 24, 1977, 14) διάβασε: ἐπανε[νεγ]κε ταῦτά [γ'], ὡς δ[εῖ], τῷ πατρί.

1. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀναγνώσεις τῶν ἐκδοτῶν:

Martin: ...δίδωμί τε...

ἐξενεγκεῖν ὅσα δίκαιόν ἐστι, π ... η Σώστρατε.

Von Groningen: ... δίδωμι πάντων ...

(ἐξ)ενεγκεῖν ὅσ(α) δίκαιόν ἐστι π[λήθ]η Σ.

Handley: ... δίδωμι, ...

(ὥστ') ἐνεγκεῖν ὅσα δίκαιόν ἐστι πλ[ήθ]η Σ.

νεται ανυπόφορη από τη στιγμή που βάζουμε και τον Ποργία να συμφωνεί ότι δεν είναι απαραίτητη ή ενήμερωση του πατέρα του Σώστρατου για το γάμο, πράγμα που για τη δράση του έργου θα σήμαινε ότι δεν είναι απαραίτητη ή εμφάνιση στη σκηνή αυτού του προσώπου, όσο και αν αυτό εμφανίζεται σχεδόν άμέσως (773). Δεν ξέρω αν στο αρχαίο θέατρο υπάρχει άλλη περίπτωση που να υποδηλώνεται ότι δεν χρειάζεται η παρουσία στη σκηνή ενός προσώπου, το οποίο ωστόσο εμφανίζεται ξαφνικά και «πάνω στην ώρα», εις καλόν, όπως λέγεται εδώ (773) για τον Καλλιπίδη, ή *ὡσπερ κατὰ θεόν*, όπως θα έλεγε ο 'Αριστοφάνης (*Ιππ.* 147), για να πρωταγωνιστήσει στη συνέχεια της δράσης.

2. 'Η σχεδόν καθολικής αποδοχής υπόθεση ότι στο στίχο 763 λανθάνει ή μνεία της προίκας βασίζεται στην έντύπωση ότι το δίστιχο *ἀντανανκλᾶ πιστὰ* τη γνωστή διαδικασία του *ἀρραβώνα*. Βέβαια σε αντίστοιχες περιπτώσεις, όπως τις γνωρίζουμε από τους ρήτορες και τον ίδιο τον Μένανδρο (πρβ. παρακάτω, 843 κ.έ., *Μισ.* 444 κ.έ., *Περ.* 1013 κ.έ., *Σαμ.* 726 κ.έ.) υπάρχει ανάλογη τυπική φρασεολογία, αλλά και σημαντικές διαφορές, όπως: α) 'Η διαδικασία του *ἀρραβώνα* γίνεται πάντοτε, όπως ρητά επιβάλλουν οι σχετικοί *ἀθηναῖκοι νόμοι*, ενώπιον μαρτύρων, συνήθως από τον κύκλο των στενών συγγενών, των *ἀναγκαιοτάτων*¹. Στη δική μας περίπτωση οι συμπληρώσεις των γραμμάτων που έφερε το σπάραγμα μάς υποχρεώνουν να δεχτούμε τώρα ότι όχι μόνο λείπουν οι μάρτυρες αλλά και ή *ἐγγύησις* γίνεται *πάντων τῶν θεῶν ἐναντίον*, πράγμα *ἀσυνήθιστο*, χωρίς επιπλέον να ακολουθεῖ ή τυπική δήλωση του *γαμπροῦ «λαμβάνω»* ή κάτι παραπλήσιο. β) Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ή προίκα *ἐντελῶς* κανονικά *ἀναφέρεται* σάν κάτι το πρόσθετο, το συμπληρωματικό (*«Σοῦ δίνω, γαμπρέ, τήν κόρη καὶ τήν προίκα»*), λέει ο κύριος της νύφης στο *γαμπρό*). 'Εδώ όχι μόνο δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στο πρόσωπο της νύφης και την προίκα της αλλά αντίθετα δημιουργεῖται μια γελοία σύγχυση: ή φράση *ἐγγυῶ, δίδωμι πάντων τῶν θεῶν ἐναντίον ἐνεργεῖν ... «τὴν προίκα»* επιβάλλει για τον Σώστρατο προθέσεις που ο ίδιος τουλάχιστον δεν έχει (πρβ. 306 κ.έ.). Οι παρατηρήσεις αυτές δημιουργοῦν, νομίζω, την έντύπωση ότι δεν πρόκειται εδώ για επίσημη τελετή μνηστείας αλλά απλῶς για λογοδοσία σε ιδιωτικό επίπεδο².

1. Πρβ. Δημ. XXX 21: *Μὴ γὰρ πρὸς τοῦτον τοιοῦτον ὄντα, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ἄλλον οὐδ' ἂν εἷς οὐδένα τοιοῦτον συνάλλαγμα ποιούμενος ἀμαρτύρως ἂν ἐπραξεν ἀλλὰ τῶν τοιούτων ἕνεκα καὶ γάμους ποιούμεν καὶ τοὺς ἀναγκαιοτάτους παρακαλοῦμεν, ὅτι οὐ πάροργον, ἀλλ' ἀδελφῶν καὶ θυγατέρων βίους ἐγχειρίζομεν, ὑπὲρ ὧν τὰς ἀσφαλείας μάλιστα σκοποῦμεν.* Βλ. L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, I, Παρίσι 1897 (ἀνατύπωση "Αμστερνταμ 1969), σ. 120 κ.έ.

2. Το δεύτερο στάδιο, ή ενώπιον μαρτύρων υπόσχεση για την προικοδότηση, γίνεται στους στ. 844 κ.έ. Πρβ. και τους στ. 786 κ.έ., που υπαγορεύουν ότι τώρα μόλις κυρώνεται ή μνηστεία από την πλευρά του Καλλιπίδη.

3. Ἡ συμπλήρωση τοῦ χάσματος μετὰ τὴν λέξιν *πλήθη* θὰ πιστεῦε κανεὶς ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ὀριστικὴ προσπέλαση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ προβλήματος, ἀλλὰ πράγματι στὴ σχετικὴ φωτογραφία τοῦ παπύρου (φύλλο 18 recto)—συνοδεύει τὶς φωτογραφίες τοῦ κειμένου τῆς Ἀσπίδας στὴν ἔκδοση Kasser καὶ Austin—φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸ *Π* δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθεῖ *Α* ἀλλὰ μᾶλλον *Ι* ἢ *Ρ*, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Sandbach ἔχουν ἀναγνωρίσει (πρβ. ἐκδόσεις Lloyd-Jones, Handley, Jacques, κ.ἄ.). Ὡς πρὸς τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν γραμμῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ κρίσιμη λέξις, οἱ πρὸ τοῦ 1969 ἐκδότες πρότειναν γιὰ συμπλήρωση διάφορες λέξεις συνήθως μετὰ ἑξὶ γράμματα, ἄλλοι πέντε καὶ μερικοὶ μετὰ ἑφτά. Οἱ ἐκδότες τοῦ σπαράγματος καὶ κατόπιν ὁ Sandbach δέχονται πέντε, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγνωση *πλήθη*, τῶν πρώτων, προσκρούει, ὅπως εἶδαμε, στὴν παρουσία τῆς κατακόρυφης γραμμῆς μετὰ τὸ *Π* καὶ ἡ ἀνάγνωση *πισθη*, ποὺ διστακτικὰ προτείνει στὸ ὑπόμνημά του ὁ δεύτερος, προϋποθέτει ὑπερβολικὸ χῶρο γιὰ τὸ *Σ*.

Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ χάσμα τοῦ στ. 763 μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ μετὰ τὴν συμπλήρωση *πρ[αχ]θη*. Ἐφόσον ἡ λύση αὐτὴ εἶναι δυνατὴ, ὁ στίχος πιστεύω πὼς μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ ὡς ἐξῆς: *Ἐνεγκε ἰν ὅσ δικαίον ἐστι πρ[αχ]θη σωστρατε*¹, δηλαδή:

⟨-⟩ *Ἐνεγχ', ἴν' ὡς δίκαιόν ἐστι πρᾶχθῃ, Σώστρατε.*

Ἡ φράση αὐτὴ ἀποσπασμένη νοηματικὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ μετὰ κάποια συμπλήρωση τῆς ἀρχικῆς συλλαβῆς, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ μετρικὰ ὁ ἀκέφαλος στίχος, θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει: «πάρε την, τὴν κέρδισες τὴ νύφη, Σώστρατε, γιὰ νὰ γίνῃ ὅπως εἶναι δίκαιο». Ἐνῶ ὅμως μιὰ τέτοια ἀνάγνωση μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς προίικας, δὲν λύνει τὶς δυσκολίες ποὺ μνημονεύσαμε στὴν ἀρχὴ σχετικὰ μετὰ τὴν ἀναίρεση κάθε πιθανοφάνειας ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Καλλιπίδη. Ἔτσι πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ, ὅπως εἶναι λογικὸ, μετὰ τὸ μετρικὸ πρόβλημα, τὴν ἔλλειψη δηλαδή τῆς ἀρχικῆς συλλαβῆς τοῦ στίχου. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ παρακολουθήσουμε ξανά τὸν εἰρημὸ τοῦ διαλόγου στὴν περικοπὴ 760 κ.έ.

Ὁ Γοργίας (761/2) μετὰ βαρύτατο ὄρκο, ποὺ δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν εὐλικρίνεια τῆς δήλωσής του, διαβεβαιώνει τὸν Σώστρατο ὅτι τοῦ δίνει τὸ κορίτσι, ἀλλὰ ταυτόχρονα μετὰ τὴν χρῆση τοῦ ἔγωγε ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι δὲν ἀρκεῖ ἡ δική του συγκατάθεση γιὰ τὸ γάμο². Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε

1. Σὰν ἐναλλακτικὲς ἀναγνώσεις, χωρὶς νοηματικὴ ἀλλοίωση, θὰ μπορούσαν νὰ προταθοῦν *ενεγχεῖν* καὶ *ὄσ(α)*, δεδομένου ὅτι στὴ γραφὴ τοῦ παπύρου συνηθίζεται τόσο ἡ *scriptio plena* ὅσο καὶ ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ *ει* καὶ τὸ *ι*, ὅπως στὸ *ο* καὶ τὸ *ω*.

2. Ἀρχίζοντας κανεὶς τὸ λόγο του μετὰ τὴν φράση, π.χ., «ἐγὼ τουλάχιστον ἐπιτρέπω...»

ὅτι ὁ Γοργίας δὲν παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τοῦ ἐπιθυμία νὰ ἐνημερωθεῖ ὁ πατέρας τοῦ γαμπροῦ. Τὴν ἐνημέρωση τοῦ Καλλιπίδη, φαίνεται, τὴ θεωρεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν τέλεση τῆς μνηστείας. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, θὰ ταίριαζε νὰ βάλουμε τὸν Γοργία στὸ στ. 763 νὰ ἐπιμένει ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐνημέρωση τοῦ συμπέθερου καὶ φυσικὰ τὴ φορὰ αὐτὴ νὰ δίνει κάποια δικαιολογία γιὰ τὴν ἐπιμονή του σ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση. Ἐνα τέτοιο νόημα θὰ κερδίζαμε μὲ τὴν ἐπανάληψη στὸ στίχο 763 τῆς προτροπῆς ἐπανένεγκε (πρβ. 760). Ἐπειδὴ ὅμως μὲ τὸ ἀσύνδετο ποῦ ἔτσι δημιουργεῖται (δίδωμι... ἐπανένεγκε...) εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ἡ ἀντίθεση ποῦ προαναγγέλλει τὸ ἔγωγε, θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο προθέσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου μὲ κάποια ἄλλη λέξη, ὥστε χωρὶς καμιά ἀλλαγὴ στὴ σημασία τοῦ ῥήματος (ἐπαναφέρω=ἀναφέρω) νὰ ἐξασφαλιστεῖ μαζὶ μὲ τὴν ἀντίθεση καὶ ἡ μετρικὴ ἰσορροπία τοῦ στίχου. Στὴ θέση ἐπομένως τῆς πρώτης πρόθεσης μποροῦμε νὰ διαβάσουμε σὺ δέ—ἦ καὶ ἀλλὰ—, ὁπότε τὸ δίστιχο (762-63) θὰ πάρει τὴν ἀκόλουθη μορφή:

(ἔγωγε)...δίδωμι πάντων τῶν θεῶν ἐναντίον,
 (σὺ δ' ἂν)ένεγχ', ἴν' ὡς δίκαιόν ἐστι πραχθῆ, Σώστρατε,

«ἐγώ, νὰ εἶσαι βέβαιος, σοῦ δίνω τὸ κορίτσι, ἀλλὰ καὶ ἐσύ, Σώστρατε, ἀνακοίνωσέ το στὸν πατέρα σου, γιὰ νὰ...». Ἡ τελικὴ πρόταση τοῦ στίχου 763 μπορεῖ βέβαια νὰ σημαίνει «γιὰ νὰ γίνῃ ὅπως εἶναι δίκαιο», ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐδῶ λανθάνει μιὰ παραλλαγὴ τῆς ἀντίστοιχης συνηθισμένης φράσης ἐπὶ δίκαιοις (sc. ἐγγυᾶν), ποῦ συχνὰ βρίσκουμε στὸ τυπικὸ τῶν ἐγγυήσεων, ὁπότε θὰ σημαίνει ὅπως ἐκεῖνη «γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ πράξη, ὅπως ἐπιβάλλουν οἱ νόμοι καὶ τὰ ἔθιμα»¹, νὰ γίνῃ δηλαδὴ ἡ μνηστεία ἐνώπιον μαρτύρων καὶ μὲ ὅλους τοὺς ἐθιμοτυπικοὺς κανόνες. Ἀπὸ δραματικὴ ἄποψη ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Γοργία νὰ ζητήσουν τὴν ἄδεια τοῦ πατέρα τοῦ γαμπροῦ λειτουργεῖ σὰν προαγγελία τῆς δράσης ποῦ θὰ ἀκολουθήσῃ. Πράγματι στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου ὁ Καλλιπίδης ἔρχεται πάνω στὴν ὥρα του (773) καὶ «πράττεται τὸ δίκαιον», ὁ διπλὸς γάμος, μὲ ὅλους τοὺς τύπους. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα τὸ ἴδιο τὸ ῥῆμα *πραχθῆ* νὰ ἔχει διπλὴ σημασία, νὰ δηλώνει δηλαδὴ ὄχι μόνον τὴν πραγματοποίησιν τῆς δικαιοπραξίας ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πράξης, τῆς δράσης, τοῦ ἔργου, ποῦ καὶ αὐτὴ εἶναι «δίκαιον» νὰ φτάσῃ στὴ λύση.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

I. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

προετοιμάζει τὸν ἀκροατὴ του νὰ ἀκούσῃ ἢ νὰ ὑποψιαστεῖ ὅτι «κάποιος ἄλλος δὲν ἐπιτρέπει».

1. «C'est-à-dire rite»· βλ. Beauchet, ὁ.π., σ. 139.

ΜΙΚΡΑ ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ Α'

I

Στὴν Ἀθηναίων πολιτείαν τοῦ Ἀριστοτέλη (XVI 10, 26-28, F. G. Kenyon) ἡ μνεία τοῦ νόμου ποῦ τιμωρεῖ τὴν ἐγκαθίδρυση τυραννίδας: νόμος γὰρ αὐτοῖς ἦν ὁδε· θέσμινα τάδε Ἀθηναίων ἐστὶ καὶ πάτρια· ἐάν τινες τυραννεῖν ἐπανιστῶνται [ἐπὶ τυραννίδι] ἢ συγκαθιστῆ τὴν τυραννίδα, ἄτιμον εἶναι καὶ αὐτὸν καὶ γένος· παρῴσιάζει κάποιαν ἀσυνέπεια συντακτικά. Ἐνῶ στὴν συναυτουργία στὸ στάδιο τῆς ἀπόπειρας (ἐάν τινες τυραννεῖν ἐπανιστῶνται) ὑπάρχει ὑποκείμενο (τινες), στὴν συνέργεια στὸ τελειωμένο ἔγκλημα (ἢ συγκαθιστῆ τὴν τυραννίδα) λείπει, καὶ στὴν θέση του βλέπουμε τὸ ἄρθρο (τὴν) ποῦ εἶναι ἄχρηστο ἢ καὶ παραπλανητικό, ἀφοῦ ὁ νόμος δὲν ἀναφέρεται βέβαια σὲ μιὰν ὀρισμένη τυραννίδα, ἀλλὰ—ὅπως εἶναι ἐπόμενο—ἐκφράζεται γενικά.

Ἡ ἀσυνέπεια αἴρεται ἂν ἡ φράση διορθωθεῖ σέ: ἐάν τινες τυραννεῖν ἐπανιστῶνται ἢ συγκαθιστῆ τ ι ς τυραννίδα (Πρβ. Ἀνδοκ., Π. μυστ. 97: καὶ ἐάν τις τυραννεῖν ἐπαναστῆ ἢ τὸν τύραννον συγκαταστήσῃ): ἀκόμα μὲ τὴν παρουσία τοῦ ὑποκειμένου (τις) καὶ στὴν δευτέρη περίπτωση τοῦ ἀδικήματος δικαιολογεῖται περισσότερο καὶ ἡ συνέχεια σὲ ἐνικό: ἄτιμον εἶναι καὶ αὐτὸν καὶ γένος.

II

Ἀντικρούοντας τὶς πυθαγόρειες καὶ πλατωνικὲς θέσεις γιὰ τὴν οὐσίαν τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν ἰδεῶν ὁ Ἀριστοτέλης ξαναγυρίζει στὴν θεωρία του γιὰ τὸ συνεχές καὶ σημειώνει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* (K 2, 1060b14, W. Jaeger): *τομαὶ δὲ καὶ διαιρέσεις αἱ μὲν ἐπιφανειῶν αἱ δὲ σωμάτων αἱ δὲ στιγμαὶ γραμμῶν(...)*· ἡ ἀναφορὰ ὅμως εἶναι κάπως λειψή καὶ ἡ παράθεση τῶν συνεχῶν δὲν γίνεται μὲ ὁμαλὴ διαδοχὴ, ἀλλὰ μ' ἓνα περίεργο ἄλμα.

Οἱ τομὲς τοῦ (ἄπειρα διαιρετοῦ φυσικοῦ) συνεχοῦς ἔχουν μιὰ διάσταση λιγότερη ἀπ' αὐτό: τομὴ τοῦ τριδιάστατου ὄγκου (σώματος) εἶναι ἡ διδιάστατη ἐπιφάνεια, τῆς διδιάστατης ἐπιφάνειας ἡ μονοδιάστατη γραμμὴ καὶ τῆς μονοδιάστατης γραμμῆς ἡ ἀδιάστατη στιγμή. Καὶ ὅσες φορὲς ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Ἀριστοτέλης τηρεῖ κατιούσα ἢ ἀνιούσα σειρά στὶς διαστάσεις.

Κατηγ. 6, 4b22: ἔστι δὲ διωρισμένον μὲν οἶον ἀριθμὸς καὶ λόγος, συνεχὲς δὲ γραμμὴ, ἐπιφάνεια, σῶμα(...).

Κατηγ. 6, 5a1: ἡ δὲ γραμμὴ συνεχὴς ἐστίν· ἐστὶ γὰρ λαβεῖν κοινὸν ὄρον πρὸς ὃν τὰ μόρια συνάπτει, στιγμήν· καὶ τῆς ἐπιφανείας γραμμὴν (...) καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος ἔχους ἂν λαβεῖν κοινὸν ὄρον, γραμμὴν ἢ ἐπιφάνειαν, πρὸς ἣν τὰ τοῦ σώματος μόρια συνάπτει.

Φυσ. Ζ 2, 233b15: οὔτε γραμμὴ οὔτε ἐπίπεδον οὔτε ὄλως τῶν συνεχῶν οὐθὲν ἐστὶ ἄτομον(...).

ΜτΦ Μ 2, 1076b5: αδύνατον διαιρεθῆναι ὀτιοῦν σῶμα· κατ' ἐπίπεδον γὰρ διαιρεθήσεται, καὶ τοῦτο κατὰ γραμμὴν καὶ αὕτη κατὰ στιγμὴν (...).

ΜτΦ Ν 3, 1090b5: εἰσὶ δὲ τινες οἱ ἐκ τοῦ πέρατα εἶναι καὶ ἔσχατα τὴν στιγμὴν μὲν γραμμῆς, ταύτην δ' ἐπιπέδου, τοῦτο δὲ τοῦ στερεοῦ, οἴονται ἀνάγκην τοιαύτας φύσεις εἶναι.

**Π. ἀτόμ. γραμμ. 4, 971a2: οὐδ' ἄρ' ἂν γραμμὴ εἴη ἀδιαίρετος· σῶμα μὲν κατ' ἐπίπεδον, ἐπίπεδον δὲ κατὰ γραμμὴν.*

Μπορεῖ μάλιστα ν' ἀναφερθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι καὶ στὴν παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου θέματος, στὸ βιβλίον Β, τηρεῖται ἡ ἴδια σειρά.

ΜτΦ Β 5, 1001b26: τούτων δ' ἐχομένη ἀπορία πότερον οἱ ἀριθμοὶ καὶ τὰ σώματα καὶ τὰ ἐπίπεδα καὶ αἱ στιγμαὶ οὐσαὶ τινὲς εἰσὶν ἢ οὐ.

ΜτΦ Β 5, 1002a18: ἐτι δὲ φαίνεται ταῦτα πάντα διαιρέσεις ὄντα τοῦ σώματος (...) οὐκ ἄρα οὐδ' ἐπιφάνεια (...), ὁ δ' αὐτὸς λόγος καὶ ἐπὶ γραμμῆς καὶ στιγμῆς καὶ μονάδος (...).

ΜτΦ Β 5, 1002a32: τὰς δὲ στιγμὰς καὶ τὰς γραμμὰς καὶ τὰς ἐπιφανείας οὐκ ἐνδέχεται οὔτε γίνεσθαι οὔτε φθεῖρεσθαι, ὅτε μὲν οὐσας ὅτε δὲ οὐκ οὐσας.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν σκέψη τουλάχιστον τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶχε τὴν μορφή: *τομαὶ δὲ καὶ διαιρέσεις αἱ μὲν ἐπιφάνειαι σωμάτων αἱ δὲ γραμμαὶ ἐπιφανειῶν αἱ δὲ στιγμαὶ γραμμῶν.* Ἄν μάλιστα ὑπολογίσουμε ὅτι ὁ νοῦς του ἦταν πολύπλοκος καὶ μποροῦσε ν' ἀνάγει τὸ συγκεκριμένο συνεχὲς ταυτόχρονα καὶ σὲ συνεχὴ κατώτερου βαθμοῦ (*Κατηγ. 6, 5a4: καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος ἔχοις ἂν λαβεῖν κοινὸν ὄρον, γραμμὴν ἢ ἐπιφάνειαν (...)*), *ΜτΦ Β 5, 1002a15: μᾶλλον οὐσία τὰ μήκη τῶν σωμάτων καὶ αἱ στιγμαὶ (...)*, μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε τὴν σκέψη του μὲ τὴν πιὸ ἀναλυτικὴ μορφή: *τομαὶ δὲ καὶ διαιρέσεις αἱ μὲν ἐπιφάνειαι (καὶ αἱ γραμμαὶ καὶ αἱ στιγμαὶ) σωμάτων αἱ δὲ γραμμαὶ (καὶ αἱ στιγμαὶ) ἐπιφανειῶν αἱ δὲ στιγμαὶ γραμμῶν.* Πῶς αὕτη ἡ σκέψη περιορίστηκε στὴν διατύπωση ποὺ ἔχουμε, ὅπου ἀναφέρεται ἀναπτυγμένα μόνο ἢ τελευταία περίπτωση (αἱ δὲ στιγμαὶ γραμμῶν) καὶ διαταράσσεται ἢ κατιούσα σειρά τῶν διαστάσεων τῶν συνεχῶν (ἐπιφάνεια-σῶμα-γραμμὴ, ἀντὶ σῶμα-ἐπιφάνεια-γραμμὴ), εἶναι δύσκολο ν' ἀνακαλύψει κανεὶς: ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ δὲν δίσταζε κάποτε νὰ παραλείπει ἕναν ἐνδιάμεσο ὄρο (εἰς *ΜτΦ Β 5, 1001b27* μετὰ τὶς λέξεις: *καὶ τὰ ἐπίπεδα λείπουν οἱ: καὶ αἱ γραμμαὶ*), θεώρησε ἐδῶ τὴν ἀναφορὰ στὸ συνεχὲς περιθωριακὴ καὶ τὴν καταχώρισε στὶς σημειώσεις του ἐντελῶς πρόχειρα, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἐπρόκειτο νὰ προχωρήσει σὲ ἀνάπτυξή της γιατί ἦταν κίβλας γνωστὴ στοὺς ἀκροατὲς του ἢ θεωρία του γιὰ τὸ συνεχὲς.

Ἄν οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, ἀπομένει ἡ λύση ὅτι ἡ ἀρχικὴ φράση ἦταν πραγματικὰ: *τομαὶ δὲ καὶ διαιρέσεις αἱ μὲν ἐπιφάνειαι σωμάτων αἱ δὲ γραμμαὶ ἐπιφανειῶν αἱ δὲ στιγμαὶ γραμμῶν,* καὶ ἀπὸ λάθος κάποιου ἀντιγραφέα ἢ πρώτη περίπτωση ἀναπτύχθηκε σέ: *αἱ*

μὲν ἐπιφανειῶν αἱ δὲ σωμάτων, ὁπότε ἡ δευτέρα περιίττευε πιά καὶ παραλείφθηκε, καὶ ἔτσι ἔφτασε ὡς ἐμᾶς τὸ κείμενο.

III

Στὴν ἐπιγραφή 37 bis τῆς Ὀδησοῦ (G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Serdicae 21970, 84), τὸ κείμενο τῶν στ. 3-6 ἀποδίδεται ὡς:

τῶν δικῶν τὰς μὲν διέλυσαν, τὰς δὲ δίκας ἀνόρθως καὶ δικαίως καὶ τὴν λοιπὴν ἀναστροφὴν τῆς ἐπιδημίας ἀξίως καὶ τῆς πόλεως τῆς ἀποστειλιάσης καὶ ἐαυτῶν ἐποιήσαντο (...)

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ στ. 3-4 πρέπει νὰ διαβαστοῦν:

τῶν δικῶν τὰς μὲν διέλυσαν, τὰς δ' ἐδίκασαν ὀρθῶς καὶ δικαίως (...).

Μὲ τὴν διόρθωση, ἡ φράση σημαίνει ὅτι οἱ Ἡρόκλητος Εὐδόξου, Διονύσιος Δικαιογένοῦς καὶ Ἀπολλώνιος Κλεάνδρου ἔκριναν ὀρθῶς καὶ δικαίως τὶς δίκες γιὰ τὶς ὁποῖες ὀρίστηκαν δικαστές, καὶ ὅτι ἄλλες ἔλυσαν συμβιβαστικά (διέλυσαν) καὶ σ' ἄλλες ἐκδόσανε ἀπόφαση (ἐδίκασαν). "Ὅτι τὸ διαλύειν σημαίνει συμβιβαστικὴ ἐπίλυση διαφορᾶς προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὸ δικάζειν· ἡ ἀρχικὴ του σημασία εἶναι ὄχι ἡ διάλυση, ἀλλὰ ὁ διαχωρισμός, τὸ ξεκαθάρισμα, ὅπως εἶχε παρατηρήσει κιόλας σωστά ὁ Τσοπανάκης (A. G. Tsopanakis, *La rhétre de Lycurgue - L'annèxe - Tyrée*, Θεσσαλονίκη 1954, Ἑλληνικά παράρτ. 6, 40 κ.έ., 51 κ.έ.).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ
ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟΝ, Λόγ. Ι, στ. 125-145

Οἱ στίχοι Λόγ. Ι, 125-145 τοῦ ᾿Οδοιπορικοῦ¹ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσοῦ ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Κ. Horna² ὡς ἐξῆς³:

᾿Ο γὰρ σεβαστός, ἀκριβῶς πεπεισμένος	125
ἄριστον εἶναι τὸν παρ' αὐτῷ καὶ μόνῳ	
μυστήριον κρύπτοντα τοῦ βασιλέως,	
οὐ παρεγύμνου τὸν σκοπὸν πρὸς οὐδένα.	
᾿Ἦν δὴ τὸ πᾶν βούλημα τοῦ βασιλέως	
καὶ τοῦ σεβαστοῦ τὸ πρὸς ἡμᾶς κρυψίνουν,	130
καθὼς διέγνων ὄψῃ καὶ μετὰ χρόνον,	
τῆς βασιλείσης ἀποδοῦσης τὸ χρέος,	
ἄλλων νέων ἔννοια παστοπηγίων.	
᾿Ως γὰρ θυγατέρων μεν ἠδύπορει δύο,	
τὴν δ' ὑστέραν σφῶν εἶδεν ἐν ζόφῳ τάφου	135
ἐν νηπιώδει παντελῶς ἡλικία,	
ἔρωσ παρηνώχλει δὲ παιδων ἀρρένων,	
ὧν καὶ πλέον χροῖζουσιν ἀρχῆς τὰ κράτη,	
πρὸς δευτέρους ἔβλεπεν ἐννόμους γάμους.	
Καίτοι γε πολλῶν πολλὰ ποτνωμένων	140
καὶ τὴν ἀνακάλυσιν ἐξαιτουμένων,	
εἰς τίνα καὶ ποῦ τοῦ δρόμου τὸ γοργόπουν...	
ὡς οὖν λαθεῖν ἦν ἀδύνατον εἰς τέλος,	
ὅτου χάριν παρῆμεν εἰς Παλαιστίνην	
καὶ Σαμαρειτῶν τοὺς πολυρρύτους τόπους,	145

1. ᾿Ο πλήρης τίτλος τοῦ ποιήματος εἶναι: Τοῦ Μανασσοῦ κυροῦ Κωνσταντίνου, Εἰς τὴν κατὰ τὰ ᾿Ιεροσόλυμα ἀποδημίαν αὐτοῦ.

2. Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, *BZ* 13 (1904) 313-355. Τὸ ποίημα μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Vatic. gr. 1881 (=V) φφ. 102Γ-109Γ τοῦ 13ου αἰ., σύμφωνα μὲ τὸν P. Canart (βλ. *Bibl. Apost. Vatic., Codices manu scripti recensiti. Codices Vaticani Graeci, cod. 1745-1962*, rec. P. Canart, t. I, *codicum enarrationes*, in *Bibliotheca Vaticana* 1970, σ. 469). ᾿Ο Κ. Horna, δ.π., σ. 314 τὸ χρονολογοῦσε στὸν 14ο αἰ. ᾿Ενα μέρος τοῦ ποιήματος, οἱ 300 πρῶτοι τοῦ στίχοι, μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Marc. gr. 524 (=M), φφ. 94^v-96Γ. Τὸ χφ τοῦτο ὁ Σπ. Λάμπρος τὸ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. (βλ. σ. 3 στὴν ἐκτενέστατη περιγραφή του στὸν *Νέο ᾿Ελληνομνήμονα* 8, 1911, 3-192). Γιά τις χρονολογήσεις τῶν A. Zanetti, L. Sternbach καὶ Κ. Horna, βλ. Σπ. Λάμπρου, δ.π., σ. 3.

3. ᾿Η ἔκδοσι ἀπὸ τὸν Κ. Horna γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ποιήματος στηρίζεται μόνο στὸ χφ M, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ χφ V παραλείπονται οἱ στ. I, 124-212.

Παρατήρησε ὅμως ὁ ἐκδότης ὅτι οἱ στ. 143 κ.έ. δὲν συνδέονται νοηματικά μὲ τοὺς προηγούμενους καὶ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο σημείωσε στὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα: post 142 lacunam indicavi.

Προσεκτικότερη ὅμως ἀνάγνωση στὸ σημεῖο αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει, νομίζω, καὶ τὶς ἀκόλουθες ἐπὶ πλέον διαπιστώσεις: Ὅτι καὶ οἱ στ. 140-142 δὲν ἀποτελοῦν τὴ νοηματικὴ συνέχεια τῶν ὄσων λέγονται ἀμέσως πρὸ πάνω, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ οἱ σκέψεις τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ γιὰ δεύτερο γάμο, προκειμένου νὰ ἀποκτήσῃ διάδοχο τοῦ θρόνου, καὶ ὅτι οἱ τρεῖς αὐτοὶ στίχοι (140-142) συναποτελοῦν μιὰ ἐνότητα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ νοήματος. Ἐάν, συνεπῶς, δεχθοῦμε τὴν ἀποψη τοῦ ἐκδότη ὅτι ἔχουν ἐκπέσει κάποιιοι στίχοι ὕστερα ἀπὸ τὸ στ. 142, τότε πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔχουμε καὶ ἄλλο χάσμα μεταξὺ τῶν στ. 139 καὶ 140. Διαπιστώνομε ὅμως ἀκόμη ὅτι οἱ στ. 140-142 δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ φυσικὴ συνέχεια τοῦ στ. 128. «Ὁ σεβαστός» (125), δηλ. «δὲν ἀποκάλυπτε σὲ κανένα τὸν σκοπὸ τοῦ αὐτοκράτορα (128), παρόλο ποὺ πολλοὶ τὸν παρακαλοῦσαν καὶ τοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς κἀνῃ γνωστὸ καὶ τὸ μέρος στὸ ὁποῖο θὰ πᾶνε καὶ τὸ σκοπὸ γιὰ τὸ τόσο βιαστικὸ ταξίδι τους (140-142). Ἡ θέληση τοῦ βασιλιᾶ», συνεχίζει ὁ Μανασσῆς, «ὅπως τὸ κατάλαβα ἀργὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ κάποιιο χρονικὸ διάστημα ἦταν ...».

Ἄν ἡ ἀποψή μας εἶναι ὀρθή, τότε δὲν ἔχομε παρὰ μετακίνηση στίχων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀντιγραφῆς καί, συνεπῶς, τὸ ποίημα πρέπει νὰ εἶχε τὴν ἀκόλουθη μορφή:

Ὁ γὰρ σεβαστός, ἀκριβῶς πεπεισμένος	125
ἄριστον εἶναι τὸν παρ' αὐτῷ καὶ μόνῳ	
μυστήριον κρύπτοντα τοῦ βασιλέως,	
οὐ παρεγύμνον τὸν σκοπὸν πρὸς οὐδένα,	
καίτοι γε πολλῶν πολλὰ ποτνωμένων	
καὶ τὴν ἀνακάλυψιν ἐξαιτουμένων,	130
εἰς τίνα καὶ ποῦ τοῦ δρόμου τὸ γοργόπονν.	
Ἦν δὴ τὸ πᾶν βούλημα τοῦ βασιλέως	
καὶ τοῦ σεβαστοῦ τὸ πρὸς ἡμᾶς κρυφίνουν,	
καθὼς διέγνων ὄψῃ καὶ μετὰ χρόνον,	
τῆς βασιλίσεως ἀποδοῦσης τὸ χρέος,	135
ἄλλων, νέων ἔννοια παστοπηγίων.	
Ὡς γὰρ θυγατέρων μὲν ἠὲπόρει δύο,	
τὴν δ' ὕστεραν σφῶν εἶδεν ἐν ζόφῳ τάφου	
ἐν νηπιώδει παντελῶς ἡλικία,	
ἔρωσ παρηνώχλει δὲ παίδων ἀροένων,	140
ὧν καὶ πλέον χροίζουσιν ἀρχῆς τὰ κράτη,	

πρὸς δευτέρους ἔβλεπεν ἐννόμους γάμους.
 Ὡς οὖν λαθεῖν ἦν ἀδύνατον εἰς τέλος,
 ὅτου χάριν παροῖμεν εἰς Παλαιστίνην
 καὶ Σαμαρειτῶν τοὺς πολυρρότους τόπους,

145

“Ὅπως ἔχω σημειώσει, στὸ *χφ V* λείπουν οἱ στ. Λόγ. I, 124-212¹. Ἡ νέα ἀντιβολή τοῦ *χφ M* πού ἐπιχείρησα δὲ μᾶς ἔδωσε κάποιον νέο στοιχεῖο κι ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ζέρουμε πότε ἔγινε ἡ μετακίνηση αὐτῆ τῶν στίχων καὶ ἀπὸ ποῖον ἀντιγραφέα.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

ΣΛΑΒΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΙΘΥΝΙΑ

Ἦστερα ἀπὸ μιὰ ἐκκαθαριστικὴ ἐπιχείρηση στὴ Μακεδονία καὶ στὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 688, κατόρθωσε ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς Β' (685-695) νὰ αἰχμαλωτίσει πολλοὺς Σλάβους πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ καὶ νὰ τοὺς στείλει μὲσω τῆς Ἀβύδου στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀψικίου στὴ Βιθυνία ὅπου καὶ τοὺς ἐγκατέστησε². Ἀπὸ τοὺς Σλάβους αὐτοὺς στρατολογήθηκε ἀμέσως κατόπιν ἓνα ἰδιαίτερο ἐκστρατευτικὸ σῶμα τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ 30 χιλ. ἄνδρες, ὁ *περιούσιος λαός*, πού δὲν ἔμελλε ὥστόσο νὰ ὑπάρξει γιὰ πολὺ: τὸ 692 βλέπουμε 20 χιλ. ἀπ' αὐτοὺς νὰ αὐτομολοῦν στοὺς Ἀραβες, ἐνῶ ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους κατορθώνουν νὰ διαφύγουν τοὺς ὀμαδικοὺς πνιγμοὺς πού ὀργάνωσε σὰν ἀντίποινα ὁ Ἰουστινιανός³. Γιὰ τὴ μετέπειτα τύχη τους, καθὼς καὶ γιὰ τὴν τύχη τῶν ὁμόγλωσσόν τους πού ἐγκατέστησε ἑβδομήντα χρόνια ἀργότερα στὰ δυτικὰ τοῦ Σαγγάριου κοντὰ στὸ Βόσπορο ὁ Κων/νος Ε', πολὺ λίγα μᾶς παραδίδουν οἱ πηγές: οἱ Σλάβοι τῆς Βυζαντινῆς Μ. Ἀσίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς «ἐλλαδικούς», ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸν ἐντόπιον πληθυσμὸ χωρὶς ν' ἀφήσουν ἕγνη τῆς γλώσσας τους στὴν τοπωνυμία τῆς περιοχῆς τῆς ἀκούσιος ἐγκατάστασής τους⁴. Τοὺς Σλάβους τῆς Βιθυνίας μᾶς

1. Βλ. ὑποσ. 3 στὴν σελίδα 492.

2. Πρβ. I. Καραγιαννόπουλου, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ.Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 97, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές στὶς πηγές.

3. Καραγιαννόπουλου, ὁ.π., σσ. 98-99.

4. Γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Μ. Ἀσίας πρβ. H. Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siècles)*, *Revue Historique* 227 I (1962) 1-7. P. Charanis, *The Slavic Element in Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century*, *Byzantion* XVIII (1946/48) 69-71.

τούς παρουσιάζουν οι πηγές πάντα σαν σύνολο και, εκτός από μια περίπτωση¹, δεν έχει σωθεί ούτε μια ιδιαίτερη μαρτυρία για το όνομα ή την τύχη ενός από αυτούς σαν άτομο.

Μπροστά στη σιγή αυτή των πηγών ιδιαίτερη αξία αποκτούν οι λίγες πληροφορίες για τη σταδιοδρομία ενός απόγονου των Σλάβων της Βιθυνίας, του "Αγίου Ιωαννίκιου, που μάς διασώζει ο Βίος του. "Όπως πολύ σωστά έχει ήδη υποστηριχθεί, ο "Άγιος Ιωαννίκιος (754-846), που καταγόταν από το χωριό Μαρυκάτο της Βιθυνίας και που από τα δεκαενέα του χρόνια μέχρι το 792 υπηρέτησε σαν έξκουβίτωρ στον αυτοκρατορικό στρατό, αποτελεί το τυπικό παράδειγμα γόνου εξελληνισμένων υπηκόων της αυτοκρατορίας: μόνο το οικογενειακό του όνομα, Βοϊλάς, μαρτυρεί την καταγωγή του απ' εκείνους τους Σλάβους και Πρωτοβούλγαρους που, τρεις γενιές πιο μπροστά, είχαν εγκατασταθεί βίαια στη Βιθυνία².

Στο σημείωμά μου αυτό θα ήθελα να υπογραμμίσω μερικές ακόμα ενδείξεις για τη σλαβική καταγωγή του "Αγίου Ιωαννίκιου που μάς παρέχει ο Βίος του και που μέχρι σήμερα έχουν ξεφύγει την προσοχή των έρευνητών. Πρόκειται για τα όνόματα των γονιών του "Αγίου, *Μυριτζίκιος* και *Αναστάσιος*, που μάς παραδίνει ο Βίος. Για το Μυριτζίκιος έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις: α) ότι είναι έλληνικό (ύποκορ. της λ. μύρο)³ και β) ότι το έτυμό του θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στην τουρανική γλώσσα των Πρωτοβουλγάρων⁴. Για τη δεύτερη έτυμολόγηση δεν νομίζω ότι μπορεί να γίνει λόγος, μια και ο ίδιος ο έρευνητής που την προτείνει δεν προσπαθεί καν να την τεκμηριώσει. "Όσο για την πρώτη νομίζω ότι πρόκειται για άπλη παρετυμολογία. Κατά τη γνώμη μου το *Μυριτζίκιος* είναι σλαβικό ανθρωπωνύμιο: αν αφαιρέσει κανείς την έλληνική ύποκοριστική κατάληξη *-ικιος* (πρβ. *Ιωάννης-Ιωαννίκιος*) δεν μένει παρά το σλαβικό όνομα *Μιρίč*, ο συντετμημένος-ύποκοριστικός δηλ. τύπος

1. Πρόκειται για τον άρχηγό των 20 χιλ. Σλάβων που αυτομόλησαν το 692 στους "Αραβες και που τους εγκατέστησε άργότερα ο Χαλίφης, Αβδ αλ-Μαλίκ στην περιοχή της "Αντιόχειας. Το όνομά του Νέβουλος (*Θεοφάνης* 366, 2) ή Νεβούλος (*Νικηφόρος* 36, 24) δεν είναι σλαβικό αλλά ίσως πρωτοβουλγαρικού (τουρανικού) έτύμου. Πρβ. σχετικά V. Beševliev, *Les inscriptions du relief de Madara, Byzantinoslavica XVI/2* (1962) 229.

2. Πρβ. S. Vryonis, *St. Ioannicius the Great (754-846) and the «Slavs» of Bithynia, Byzantion XXXI* (1961) 245-248. "Ο πρωτοβουλγαρικός τίτλος *βοϊλάς* που μάς είναι γνωστός από την αύλη του βουλγαρικού κράτους του 8ου-10ου αι. έμφανίζεται σαν βυζαντινό επώνυμο από τα τέλη του 8ου αι. στις πηγές για να διατηρηθεί μέχρι την εποχή μας. Πρβ. σχετικά την (υπό έκτύπων) μελέτη μου: *Zur Prosopographie der Boilades, Münchener Zeitschrift für Balkanologie*, τ. 2.

3. Vryonis, ό.π., σ. 247.

4. Beševliev, ό.π., σ. 229.

σλαβικῶν ἀνθρωπωνυμίων πού ἔχουν σάν β' συνθετικό τὸ - mir, ὅπως Vladi-mir, Drago-mir, Vlasti-mir κτλ. Τὸ ὄνομα αὐτὸ μᾶς εἶναι γνωστὸ τόσο ἀπὸ νοτιοσλαβικές μεσαιωνικές πηγές, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σημερινὴ βουλγαρικὴ ἀνθρωπωνυμία¹. Τὸ σλαβ. Miričo θὰ ἔγινε ἀρχικὰ *Μυριτζῆς στὰ ἑλληνικά, μιὰ καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (8ος-9ος αἰ.) τὸ σλαβικὸ ἡμίφωνο (Halbvokal) ἢ δὲν εἶχε ἀκόμα ἐξαφανιστεῖ καὶ ἀκουγόταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας σάν i². Ὅσο γιὰ τὴν κατάληξη - ῥο)-τζῆς ἔχουμε ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὶς μεσαιωνικές ἑλληνικές πηγές: ὁ Βούλγαρος τσάρος Mičo (1258) π.χ. ἀναφέρεται τόσο στὸν Γ. Παχυμέρη (ἔκδ. Βόννης I 349, 350, 436) ὅσο καὶ στὸν Νικ. Γρηγορά (ἔκδ. Βόννης I 60, 132) σάν Μυτζῆς. Ἰστέρα ἀπ' αὐτὸ δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει δυσκολία νὰ δεχτοῦμε τὸ σλαβικὸ ἔτυμο τοῦ ὀνόματος Μυριτζίκιος (<Μυριτζῆς< Μιρίτσο. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει ἴσως περισσότερη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας, μιὰ καὶ ἀποκτοῦμε ἔτσι τὴν ἀρχαιότερη μνεία ἐνὸς σλαβικοῦ ὑποκοριστικοῦ ὀνόματος πού μᾶς ἦταν μέχρι σήμερα γνωστὸ ἀπὸ πολὺ πιὸ πρόσφατες πηγές.

Σὲ μιὰ μελέτη του στὸ περιοδικὸ αὐτό³, ὁ ἀείμνηστος Ν. Ἀνδριώτης, ἀπέδειξε μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι τὰ θηλυκὰ βαφτιστικὰ ὀνόματα σὲ -ω ἄτονο τῆς νέας Ἑλληνικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἢ ἀπόδοση τῆς σλαβικῆς κλητικῆς -ο τῶν θηλυκῶν ὀνομάτων. Σημειώνει μάλιστα ὅτι ὁ γραμματικὸς αὐτὸς ἐξελληνισμὸς σλαβικοῦ μορφολογικοῦ στοιχείου θὰ πρέπει νὰ ἔγινε πολὺ νωρὶς καὶ ἀναφέρει παραδείγματα ἀπὸ πηγὴ τοῦ 15ου αἰ. Νομίζω ὅτι μὲ τὴ μνεία τοῦ βαφτιστικοῦ ὀνόματος τῆς μητέρας τοῦ Ἁγίου Ἰωαννίκιου Ἀναστάσῳ μπορούμε πιὰ νὰ τοποθετήσουμε χρονικὰ τὶς ἀρχές τῆς ἐμφάνισης τοῦ φαινομένου αὐτοῦ τῆς σλαβικῆς ἐπίδρασης στὴν Ἑλληνικὴ στὸν 8ο αἰ.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ

1. Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ σερβικές πηγές τοῦ 14ου-15ου αἰ. πρβ. Dj. Daničić *Rječnik iz književnih starina srpskih.*, τ. 2, σ. 74. Γιὰ τὴ Βουλγαρία πρβ. P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia 1932, σ. 225. Πρβ. καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Mircea (1387-1418). Γιὰ τὸν τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ τῶν συντετμημένων-ὑποκοριστικῶν ἀνθρωπωνυμίων στὴ Βουλγαρικὴ πρβ. L. Andrejčič, *Gramatika na bulgarski ezik*, Sofia 1977, σ. 105.

2. Πρβ. τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια στὴν Ἑλλάδα ὅπως Σελίνιτσα (Selinica, Σελίτσα (Selica κτλ. πού παραθέτει ὁ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σσ. 278-180.

3. Ἑλληνικά 12 (1952) 29-33.

ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΜΕΡΙΚΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ

Οι χρονολογημένες εικόνες του 'Αρχαιολογικού Μουσείου τής Σόφιας δημοσιεύθηκαν πριν από μερικά χρόνια σ' ένα πολύ χρήσιμο βιβλίο, συγγραφέας του οποίου είναι ή ιστορικός τής τέχνης Ivanka Akrabova-Žandova¹. Πολλές από τις εικόνες αυτές, που προέρχονται από τή Μεσημβρία, τή Σηλυμβρία και άλλα, μη κατονομαζόμενα, πολίσματα ή μοναστήρια τής Θράκης, αλλά και από τὸ Τίρνοβο και τὸ Τέτεβεν τής Βορείου Βουλγαρίας, ἔχουν ἑλληνικές επιγραφές. Ἡ μεταγραφή τους ὀφείλεται στὸν ἀείμνηστο ἀρχαιολόγο καὶ νομισματολόγο Θεόδωρο Γερασίμωφ, πού τις σχολιάζει σ' ἕνα ὀλιγοσέλιδο παράρτημα². Στὴ μεταγραφή αὐτὴ ἔχουν παρεισφύσει ἀρκετὰ λάθη, ὅπως ἤδη παρήρησε ὁ I. Duǰben σὲ σχετικὴ βιβλιοκρισία³. Διόρθωση τῶν παραναγνωσῶν αὐτῶν δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ, ὅσο τουλάχιστο γνωρίζω. Καταχωρίζω στὸ σύντομο αὐτὸ σημείωμα μερικὲς διορθώσεις, πού ἔγιναν κυρίως μὲ βάση τις ὄχι πάντα πολὺ εὐκρινεῖς φωτογραφίες, πού εἰκονογραφοῦν τὸ βιβλίο τής κ. Akrabova-Žandova. Ἐννοεῖται ὅτι ἐπισταμένη ἐξέταση τῶν ἰδίων τῶν εικόνων μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ βελτίωση τῶν ἀναγνώσεών μου.

1. Θεοτόκος 'Οδηγήτρια, 1566. Προέλευση ἄδηλη (ἀριθ. II, σ. 22).

'Αντὶ ἐν ἔτη διάβαζε ἐν ἔτει.

2. "Αγιος διάκονος, 1536/7. Προέλευση: Μεσημβρία (ἀριθ. III, σ. 26).

Τὸ ὄνομα τοῦ ἀφιερωτῆ πρέπει νὰ διαβαστεῖ *Δημητρίου Κατακουζουνοῦ*, καὶ ὄχι *Δημητρίου Κατακουκόνου*. Στὸν στ. 6 τὸ *ἀμὴν* πρέπει νὰ διαβαστεῖ *ἀμήν*. Τέλος τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος στὸν τελευταῖο στίχο (*ζϞμϵ'*) ἀντιστοιχεῖ στὸ σωτήριο ἔτος 1536/7 καὶ ὄχι στὸ 1535.

Μέρος τῆς ἐπιγραφῆς δημοσίευσε παλιότερα ὁ Γ. Μέγας, σύμφωνα μὲ ἐσφαλμένη καὶ ἑλλιπὴ ἀνάγνωση τοῦ μητροπολίτου Μεσημβρίας Καλλινίκου τοῦ Κρητὸς (περίπου 1820-1831), πού εἶχε διαβάσει τὸ ὄνομα Δημητρίου Καντακουζηνοῦ καὶ τὴ χρονολογία 7001 ἀπὸ κτίσεως κόσμου (=1493 μ.Χ.)⁴. Παρασυρμένοι ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Καλλινίκου, διάφοροι ἐρευνητὲς μνημο-

1. Iv. Akrabova-Žandova, *Ikoni v Sofijskija Arheologičeski Muzej. Datirani Ikoni*, Σόφια 1965.

2. "Ο.π., σσ. 121-124.

3. Στὴν *Revue d'histoire ecclésiastique* 61 (1966) 968-970.

4. Μαργ. Κωνσταντινίδου (ἐπιμελεῖα Γ. Μέγα), *Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου*, Ἀθήνα 1945, σ. 95, ἀριθ. 4. Πρβ. καὶ σ. 127, 153. Κατὰ τὸν Μέγα ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὴ Νέα Μητρόπολη τῆς Μεσημβρίας.

νεύουν δωρεά εικόνας στον μητροπολιτικό ναό τῆς Μεσημβρίας τὸ 1493 ἀπὸ κάποιον Δημήτριο Καντακουζηνό¹. Ὁ Filitti μάλιστα γράφει κατὰ λάθος, ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς ἐδώρησε μανουάλι².

Ἡ μορφή Κατακουζουνὸς τοῦ βυζαντινοῦ ἐπωνύμου Κα(ν)τακουζηνὸς ἀπαντᾷ λίγα χρόνια ἀργότερα στὴν ἴδια τῆ Μεσημβρία³ καὶ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα στὴν Αἴημο⁴. Τρία πρόσωπα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ ἐπώνυμο μνημονεύονται κατὰ τὰ εἰκοστὰ καὶ τριακοστὰ ἔτη τοῦ 16ου αἰ. Σύμφωνα μὲ τὴν Πατριαρχικὴ Ἱστορία τοῦ Μαλαξοῦ, ὁ «ἐνδοξότατος ἄρχων κύρις Δημήτριος ὁ Καντακουζηνὸς» συνόδευσε τὸν πατριάρχη στὸ διβάνι, ὅταν πῆγε ἐκεῖ γιὰ ν' ἀποτρέψει τὴν κατάληψη τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους⁵. Ὁ Πατρινέλης τοποθετεῖ τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ στὸ 1521· ὁ Mango, ὅπως καὶ παλιότερα ὁ J. H. Mordtmann, στὸ 1538/39⁶. Δημήτριος λεγόταν καὶ ὁ πατέρας τοῦ Μιχαήλ Καντακουζηνοῦ, τοῦ περιφήμου Σεϊτάνογλου⁷, ποὺ ἦταν περὶ πενήντα ἐτῶν, ὅταν ἀπαγχονίσθηκε τὸ 1578⁸. Τέλος ἓνας Δημήτριος Καντακουζηνὸς, κωνδοτιέρος στὴν ὑπηρεσία τῆς Φλωρεντίας, ποὺ πέθανε τὸ 1536, εἶναι θαμμένος στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δομηνίου στὴν Πίζα⁹. Ἀπίθανη εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου αὐτοῦ μὲ τὸν πατέρα τοῦ Μιχαήλ, ποὺ προτείνει ὁ Bănescu καὶ δέχεται ὁ Filitti¹⁰. Δὲν ἀποκλείεται ἀντιθέτως ὁ πατέρας τοῦ Σεϊτάνογλου, ποὺ ἦταν, κατὰ τὸν Γεώργιο τὸν Αἰτωλὸ, «μέγας» καὶ «εἰς τὸ γένος φίνος»¹¹, νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Δημήτριο Καντακουζηνό, ποὺ ἀναφέ-

1. D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenos) ca. 1100-1460*, Washington, D.C., 1968, σ. 228 σημ. 6, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

2. I. C. Filitti, *Notice sur les Cantacuzène du XIe au XVIIe siècles*, ἄ.τ., 1936, σ. 9.

3. Μαργ. Κωνσταντινίδου, ἔ.π., σ. 95, ἀριθ. 5, εἰκ. 15.

4. V. Benešević, *Catalogus codicum manuseriptorum graecorum, qui monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, III. 1, Petrograd 1917, σ. 54, ἀριθ. 1456.

5. Martinus Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Βασιλεία 1584, σ. 158.

6. Chr. Patrinelis, *The Exact Time of the First Attempt of the Turks to seize the Churches and convert the Christian People of Constantinople to Islam*, *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, III, Σόφια 1969, σσ. 567-572. C. Mango, ἐν H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington, D.C., 1978, σ. 27-28. Ὁ Mango φαίνεται ν' ἀγνοεῖ τὴ μελέτη τοῦ Πατρινέλη.

7. N. Bănescu, *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie*, Βουκουρέστι 1912, σσ. 11, 28.

8. M. Crusius, ἔ.π., σ. 211.

9. Du Cange, *Familiae Augustae Byzantinae*, Παρίσι 1680, σ. 263.

10. N. Bănescu, ἔ.π., σ. 11. I. C. Filitti, ἔ.π., σ. 10.

11. N. Bănescu, ἔ.π., σ. 28.

ρει ό Μαλαξός. Ίσως ό ίδιος νά είναι και ό αφιερωτής τής εικόνας τής Μεσημβρίας, άν και δέν μπορούμε νά έχομε γι' αυτό καμιά βεβαιότητα ¹.

3. Χριστός Παντοκράτωρ, 1603. Προέλευση: Μεσημβρία (άριθ. IV, σ. 30).

Ή όρθή ανάγνωση τής κτητορικής επιγραφής είναι:

Λέησεις τοῦ δούλ(ου) τοῦ Θ(εο)ῦ
[Ἄλε]ξίου Βεροπούλου ἄμα σιμβίου
κ(αι) τοῖς ταῖκνοις αὐτοῦ.

Σχέδιο τής επιγραφής πρὶν καταστραφεῖ μέρος τοῦ ὀνόματος τοῦ αφιερωτῆ, καμωμένο ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Γεώργιο Μέγα, βλ. στὸν Μαργ. Κωνσταντινίδη, ὅ.π., σ. 96, ἀριθ. 9, εἰκ. 16. Κατὰ τὸν Μέγα ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τής Μεσημβρίας.

4. Ἅγιος Νικόλαος, 1607. Προέλευση: Μεσημβρία (άριθ. V, σ. 32).

Ἐντὶ Γουλιανου καὶ τοῖς ταῖκνοις διάβαζε Γουλιανου καὶ τῶν ταῖκνων.

Ὁ αφιερωτής τής εἰκόνας μπορεῖ ἀσφαλῶς νά ταυτισθεῖ μὲ τὸν «εὐγενέστατο ἄρχοντα κύρ Μανουήλ τὸν Γλιανό», ποῦ ἀφιέρωσε στὴ Μητρόπολη τής Μεσημβρίας ἐπὶ μητροπολίτου Χριστοφόρου (1593-1607) «ἐν τρικέριον ἀργυροῦν ἄσπρων ἁσ'», σύμφωνα μὲ σημεῖωμα τοῦ κῶδ. Ἰβήρων 290. Στὸν ἴδιο κῶδικα ἀναφέρεται ὁ «εὐγενέστατος ἄρχων κυρίτζη Κωνστάνκης ὁ Γλιανός»². Μέλη τής φαναριωτικῆς οἰκογενείας Γουλικνοῦ ἢ Ἰουλιανοῦ κατέλαβαν τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. ἀνώτερα ἀξιώματα στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο ³.

5. Χριστός Παντοκράτωρ, 1607. Προέλευση: Μεσημβρία (άριθ. VI, σ. 34).

Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη εἰκόνα, ἀπαντᾷ ὁ τύπος Γουλιανός καὶ ὄχι ὁ λογιότερος Ἰουλιανός.

6. Ἅγιος Νικόλαος, 1683. Προέλευση: Θράκη (άριθ. X, σ. 48).

Ἐντὶ τοῦ ἀκατανοήτου ὁ ταχιρ βοηθός διάβαζε ὁ ταχῆς βοηθός. Ἡ ἴδια προσωνομία τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀπαντᾷ σὲ δύο τοιχογραφίες. Ἡ μία, τοῦ 14ου-15ου αἰ., σώζεται στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου, κοντὰ στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος τής Κέρκυρας ⁴. Ἡ δεύτερη, ποῦ χρονολο-

1. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι δέν εἶναι διόλου ἀπίθανο νά ζοῦσαν τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ἄλλα πρόσωπα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο, δέν εἶναι γνωστὴ, άν δέν ἀπατῶμαι, ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα τοῦ Μιχαήλ.

2. Μαργ. Κωνσταντινίδου, ὅ.π., σσ. 155, 156.

3. Βλ. προχίρως Μ. Γεδεών, Περὶ τής φαναριωτικῆς κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τής ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος, *ΕΦΣΚ ΚΑ'* (1887-1889) 57.

4. P. L. Vocotopoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, *Cah. Arch.* 21 (1971) 163.

γεῖται στὸ 1560, βρίσκεται στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Φιλανθρωπηῶν, στὸ Νησί τῶν Ἰωαννίνων, πάνω ἀπὸ τὴν θύρα ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν νότιο παρανάρθηκα στὸν νάρθηκα ¹. Ἀνάλογη προσωνυμία φέρει σὲ παλαιολόγειες τοιχογραφίες ὁ ἅγιος Γεώργιος: Στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Staro Nagoričino καὶ τὸν Ταξιάρχη τῆς Καστοριάς χαρακτηρίζεται σὰν «γοργός» ².

7. Χριστὸς Παντοκράτωρ, 1685(;). Προέλευση: Τίρνοβο (ἀριθ. XII, σ. 52).

Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ διακρίνεται καλύτερα στὶς φωτογραφίες, ποὺ εἶχαν δημοσιεύσει ὁ Filow καὶ ὁ Protič ³, διαβάζεται

Ἀνεστορίθη ὁ ἅγιος τέμπλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὲς ἡμέρες τοῦ πανηροτάτου Ζηκιήλ ἔτους ΑΧΠΕ.

Τὰ δύο τελευταῖα ψηφία τῆς χρονολογίας δὲν διακρίνονται καλὰ σὲ καμία ἀπὸ τὶς φωτογραφίες ποὺ ἔχω ὑπ' ὄψει μου, ἡ ἀνάγνωση ὅμως τοῦ Γερασίμου φαίνεται πιθανή, μιὰ καὶ ὁ Ζηκιήλ (Ἰεζεκιήλ), ποὺ ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή, διέτελεσε μητροπολίτης Τορνόβου ἀπὸ τὸ 1673 ὡς τὸ 1688 ἢ 1689 ⁴.

8. Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, 1703. Προέλευση: Θράκη (ἀριθ. XXII, σ. 100).

Ἡ δεύτερη σειρὰ τῆς ἐπιγραφῆς πρέπει νὰ διαβαστεῖ

Δείσης τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Καλλινύκρου τοῦ ἀρχιθύτου.

Ἡ λέξη ἀρχιθύτης, ποὺ ὁ Γερασίμουφ διάβασε ἀρχιδέτος καὶ ἐρμήνευσε κτίστης ⁵, εἶναι συνηθισμένη ποιητικὴ ἔκφραση, ποὺ σημαίνει ἀρχιερεὺς ⁶. Ὁ ἀρχιθύτης Καλλίνικος τῆς ἐπιγραφῆς μπορεῖ ἴσως νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ὁμώ-

1. Ἡ παράσταση εἶναι, ἂν δὲν ἀπατώμαι, ἀδημοσίευτη. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται σὲ προτομή. Ἡ ἐπιγραφή διαβάζεται ὁ τα[χὺς] βοῦθὼς ὁ ἐν Μύρο[ις].

2. Βλ. Α. Τσιτουρίδου, Ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1978 (ΕΕΦΣΘ Παράρτημα ἀριθ. 20), σ. 11.

3. Β. Filow, *L'ancien art bulgare*, Βέρνη 1919, σ. 66, εἰκ. 55. Α. Protič, στὸν τόμο *Bǎlgarija 1000 godini 927-1927*, (Σόφια 1930), σ. 448 εἰκ. 86.

4. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βορείου Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς, *Θρακικά* 8 (1937) 179. Ὁ Filow καὶ ὁ Protič, ὅ.π., εἶχαν διαβάσει τὴ χρονολογία 1684.

5. Iv. Akrabova-Žandova, ὅ.π., σ. 121.

6. Πρβ. λ.χ. E. Hanton, *Lexique explicatif du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byzantion* 4 (1927-28) 63. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Παρίσι 1963-1972, V. 1, ἀριθ. 680, 804· V. 3, ἀριθ. 2017. Α. Πολίτη, *Παλαιογραφικά, Ἑλληνικά* 26 (1973) 315.

νυμο μητροπολίτη Μαρωνείας (περίπου 1697-1714)¹ ἢ μὲ τὸν «ὀσιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κύρ Καλλίνικον», πού ἐξελέγη μητροπολίτης Σωζοπόλεως τὸ 1701².

9. Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, 1703. Προέλευση: Θράκη (ἀριθ. XXIII, σ. 102).

Ἡ ἐπιγραφή διαβάζεται

Δέησης τ[ο]ῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ
Ἀναστάσις τοῦ Παρασφονδύλου
ἔτους 1703.

Βελτιωμένη ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει δώσει καὶ ὁ Δ. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, Ἀρχ. Δελτίον 26 (1971), Α', σ. 234 σημ. 65, ὁ ὁποῖος ὅμως διαβάζει Δέησης καὶ Ἀναστασίου.

Παρασφόνδουλος ἢ Παρασπόνδουλος, πού σημαίνει στραβολαίμης, εἶναι γνωστὸ βυζαντινὸ ἐπώνυμο, ἀρκετὰ κοινὸ στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων³.

Στὴ φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς διακρίνονται καθαρά, κάτω ἀριστερά, τὰ γράμματα ΔΜ.Σ, πού σημαίνουν προφανῶς Δημήτριος. Ἡ Akrabova-Zandona ἔχει ἤδη παρατηρήσει⁴, ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι ἔργο τοῦ ἀγιογράφου, πού ζωγράφησε τὸν Χριστὸ ἀριθ. 1772 (σσ. 100-101) καὶ πού ὑπογράφει χῆρ Δ(η)μ(η)τρ(ίου).

10. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, περὶ τὸ 1703. Προέλευση: Θράκη (ἀριθ. XXIV, σ. 106).

Στὴν εἰκόνα αὐτῆ, ἔργο ἐπίσης τοῦ ζωγράφου Δημητρίου, τὸ συνηθισμένο συμπλήρωμα τοῦ ἐπιθέτου Πρόδρομος διαβάστηκε Μρ...ος.

11. Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ, 1704. Προέλευση: Σηλυμβρία (ἀριθ. XXV, σ. 110).

Ἐντὶ ἡ τὴν Σηληβραι διάβαζε ἡς τὴ Σηληβραι (=Σηλυβρία).

Ἐντὶ ἡς τὴν ἐκκλισία τῆς ἀγίας προτιμητέα ἢ ἀνάγνωση ἡς τὴν ἐκκλισία τῆς [Πανα]γίας. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Σηλυμβρίας

1. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θράκης, Θρακικά 6 (1935) 86 σημ. 1. Μ. Σταμούλη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θράκης, Θρακικά 14 (1940) 136.

2. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, ὁ.π. (σημ. 22), σ. 171. Μ. Σταμούλη, ὁ.π., σ. 173. Κατὰ τὸν Σταμούλη τὸν διαδέχθηκε τὸ 1703 ὁ Ρωμανός.

3. Βλ. σχετικὰ Ν. Γ. Σβορώνου, Τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποίημα, Ἀθηνᾶ 48 (1938) 170-174.

4. Ὁ.π., σσ. 100, 109.

ἦταν ἀφιερωμένος στοῦ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου¹.

Ἐντὶ παρῆμον τοῦμαγ... διάβαζε παρ' ἐμοῦ τοῦ Νακ...

Ἡ χρονολογία διαβάζεται ΑΨΔ καὶ ὄχι αφΔ².

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Στὸ μελέτημα τοῦ κ. Β. Κατσαροῦ, Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀμαδεροῦ, *Ἑλληνικά* 30 (1977-78) 424-433, καὶ στὴν σ. 428 ὁ ἐκδότης σχολιάζοντας τὴν φράση τῆς ἐπιγραφῆς «Ἐπάκτου τη καὶ Ἀρτης» θεωρεῖ τὸ τη «αἰνιγματικὸ» καὶ νομίζει πὼς εἶναι «σφάλμα τοῦ ζωγράφου»—ἡ ἐπιγραφή εἶναι γραμμένη πάνω στὸν σουβά—«ἀντὶ γὰρ τὴν σωστή γραφή τε». Ὁ κ. Κατσαρὸς συσχετίζει σωστὰ τὸ τη μὲ τὸ τε, μόνο πού τὸ σφάλμα εἶναι γλωσσικό, ὄχι γραφικό. Θέλω νὰ πῶ ὅτι ὁ ζωγράφος ἔγραψε τη καὶ ἦταν ἀπόλυτα βέβαιος ὅτι ἔγραψε τε, γιὰτὶ ἔτσι τὸ πρόφερε ὁ ἴδιος, ἀφοῦ μιλοῦσε βόρειο ἰδιώμα. Αὐτὸ φαίνεται καθαρότατα ἀπὸ τὴν προηγούμενη φράση «(τοῦ μητροπολίτου) κυρίω κ(υρί)ω Ἰωανηκήω» (στ. 8/9), πού ἀντιστοιχοῦν γλωσσικὰ μὲ τὸ «κυρίου κυρίου Ἰωανηκίου», γιὰ τὸ ὅποιο ὁ κ. Κ. δὲν λέει τίποτε. Καὶ ἡ γενικὴ αὐτὴ εἶναι ἀναμφισβήτητη, γιὰτὶ ἀποτελεῖ ἐπεξήγηση—σὲ ὁμοίωτον προσδιορισμὸ βέβαια—τῶν προηγούμενων γενικῶν «ἀρχιερατεύοντος τοῦ μητροπολίτου».

Δὲν πρέπει νὰ παραμελοῦμε καὶ τίς γλωσσικὲς αὐτὲς ἐκδηλώσεις, γιὰτὶ ἀποτελοῦν σὲ παρόμοιες περιπτώσεις πολύτιμες ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἀπόδοση «ὀρθολογίας» ἀπὸ λιγότερο μορφωμένους ἀνθρώπους καὶ συγχρόνως πολύτιμες χρονολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία ἐνὸς γλωσσικοῦ φαινομένου ἐξαιτίας τῆς προσπάθειας τοῦ γραφέα νὰ τὸ ἀποκρύψει. Ἡ διαφορὰ δηλ. εἶναι ὅτι μὲ τὸ τη ὁ ζωγράφος μᾶς ἔδωσε τὴν πραγματικὴ προφορὰ τοῦ (τ)ε (=)ι σύμφωνα μὲ τὰ βόρεια ἰδιώματα (τότε καὶ τώρα), ἐνῶ μὲ τὴν γραφή ω (=ο) ἀντὶ οὐ νόμισε πὼς ἀποκαθιστοῦσε τὸ σωστό, πάλι ἐξαιτίας τῆς προφορᾶς τοῦ ἄτονου ο σὰν οὐ, στὰ βόρεια ἰδιώματα ἐπίσης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι ἓνα εἶδος «καθαρευουσιανισμοῦ», γιὰτὶ θέλουν νὰ ἀποφύγουν τὸ δῆθεν λαϊκὸ καὶ

1. Μητροπολίτου Θυατείρων Γερμανοῦ, Ἡ Σηλυβρία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, *Θρακικά* 10 (1938) 135. *MEE*, ΚΑ', σ. 711 (λ. *Σηλυβρία*).

2. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς κ.κ. Α. Βρανούση καὶ Χρ. Πατρινέλη γιὰ τίς ὑποδείξεις τους καὶ τὸν κ. Γ. Βελήν γιὰ τὴν μετάφραση μερικῶν χωρίων ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς κ. Akra-bova-Žandova.

παρακατιανό· στις περισσότερες περιπτώσεις όμως τὸ «λάθος» γίνεται ανεπαίσθητα. Δὲν τὸ παίρνει εἴδηση αὐτὸς ποὺ γράφει. Καί, φυσικά, δὲν πρέπει νὰ ζητοῦμε πολλὰ ἀπὸ ἕναν λαϊκὸ ζωγράφο, ὅταν φοιτητὲς καὶ τελειόφοιτοι τῆς φιλολογίας ἀπὸ τὶς βόρειες ἰδιωματικὲς περιοχὲς τῆς χώρας γράφουν «τούτων δὲ μόνον» ἀντὶ «τῶν δαιμόνων», «ἡμερῆ εἶσιν ἀγέλη» ἀντὶ «ἡμεροί εἶσιν ἀγέλαι», καὶ ἄλλα πολλὰ παρόμοια.

Θεσσαλονίκη

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ